

UOT 81

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5078>

NİTQDƏ DEYKTİK ELEMENTLƏRİN İFADƏSİ (İlham Əliyevin müharibə dövrü çıxışları əsasında)

Ayşən ZEYNALLI*

Daxil olub: 17 Fevral 2026 | Qəbul edilib: 3 Mart 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026.
Received: 17 February 2026 | Accepted: 3 March 2026 | Published online: 24 March 2026.

Açar sözlər: *siyasi diskurs, əvəzliliklər, deyktik ifadələr, deyksis, pragmatika, semantika*

Giriş

Müasir dövrdə siyasi mətnlərə, siyasi nitq və çıxışlara nəzər yetirdikdə bu mətnlərin yalnız informasiya ötürən vasitə deyil, eyni zamanda mürəkkəb kommunikativ sistem kimi fəaliyyət göstərən müəssisə kimi müşahidə olunur. Siyasi diskursda istifadə olunan dil vahidləri auditoriyanın düşüncə tərzinə, emosional vəziyyətinə və davranış modelinə təsir göstərmək məqsədi daşıyır. Bu baxımdan, siyasi nitqlərdə müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin və koqnitiv mexanizmlərin məqsədyönlü şəkildə seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu kommunikativ mexanizmlər arasında deyksis (*deixis*) mühüm yer tutur. Deyksis dil vahidlərinin xüsusi bir qrupunu təşkil edir və onların əsas funksiyası situasiya və kontekst elementlərinə işarə etməkdir. Deyksisin köməyi ilə dil sistemi əlavə kontekstual məlumatları qısa və effektiv yollarla ifadə edə bilir. Dilçilik tarixində deyksis anlayışının inkişafı maraqlı mərhələlərdən keçmişdir. Bu fenomen filosoflar, dilçilər və psixoloqlar üçün diqqət mərkəzində olmuş; təbii dillərin semantik strukturu və kontekstual istifadəsi haqqında bir sıra elmi sualların yaranmasına və araşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Deyksisin istifadəsi göstərir ki, dilin ilkin formaları qarşılıqlı, üzbəüz ünsiyyət kontekstində inkişaf etmişdir. İnsanlar danışmaq aktında növbə ilə çıxış edərkən referentləri “mən”, “sən”, “burada”, “orada”, “bu”, “o” və sairəni sistemli şəkildə istifadə edirlər.

1. Deyksisə nəzəri baxışlar

“Deyksis cümlələrdə əvəzetmə mexanizminin bir növü kimi işlənir. Yaxud birbaşa istinad olmayan insanları, məkanları və ya vaxtları göstərmək üçün deyksis də istifadə olunur” [7, s. 66].

“Deyksis” kateqoriyası pragmatikalistikanın əsas kateqoriyalarından hesab edilir. Deyksis termini yunan dilindəki *“deiktikos”* sözündən gəlir və *“işarə etmək”* mənasını daşıyır. Bu, jestlər və dil vahidləri vasitəsilə vəziyyətin elementlərinə işarə etmək üsulunu ifadə edir və ilkin mənada kontekstə işarə funksiyasını göstərir. E.V.Paduçeva deyksisi kommunikasiya prosesinin əsas kateqoriyalarından biri kimi qiymətləndirərək onun nitqin situativliyini və adresatla əlaqəsini təmin etdiyini vurğulayır. *“Deyktik elementlər diskursiv prosesdə böyük rol oynayır. C.Fillmor (1971) və S.Levinson (1983) deyksis kateqoriyasının təbiətini personal, temporal, spatial, sosial və diskursiv perspektivlər baxımından qruplaşdırmışlar”* [8, s.14].

Bəzən mətnin və ya diskursun elementləri ilə danışmaq situasiyası arasındakı münasibət deyksis termini ilə izah olunur. Deyksis yalnız sözlərə aid deyil, həm də nitq aktının digər komponentlərinə danışğın iştirakçıları, hadisələrin məkanı və zamanı, nitqin konteksti işarə edə bilər. İşarə olunan

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zeynalli.ayshen@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6357-5578>.

obyekt və ya hadisəyə görə deyksisin üç əsas növü fərqləndirilir: *personal* (şəxs), *məkan* və *zaman* deyksisi. Hər üç deyksis növü diskursda müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Xüsusi deyktik funksiya nitqdə diqqəti hadisələrin yerinə, zamanına və iştirakçılarına cəmləyir, beləliklə, dinləyicinin və ya oxucunun konteksti anlama səviyyəsini artırır. Anaforik funksiya ünsiyyət aktında artıq deyilmişə (iştirakçı, məkan və zaman), kataforik funksiya isə mətnin sonrakı elementinə işarəni ifadə edir, yəni deyktik söz müvafiq referentdən əvvəl işlənir.

Deyksisin bu funksiyaları diskursun aydın və səmərəli anlaşılmasına xidmət edir. Onlar həm məzmunun təşkilində, həm də ünsiyyətin pragmatik aspektlərinin ortaya çıxmasında mühüm rol oynayır. Personal, məkan və zaman deyksisi birgə işləyərək nitqin interpretasiyasını zənginləşdirir, həmçinin danışq aktının iştirakçıları üçün məzmunun kontekstual və semantik əlaqələrini açıq göstərir. *“Deyksis səslənmə zamanı müəyyən söz və ifadələrin mənalarının anlaşılmasına istinad edən fenomenondur. Eyni zamanda kontekstual informasiya tələb edir”* [9, s. 273].

Deyksislərin fərqli təsnif prinsipləri vardır, lakin onlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir: 1) işarə predmetindən asılı olaraq - şəxs, zaman və məkan; 2) təxəyyülün inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq - əyani deyksis, anafor və fikri deyksis; 3) reallaşma vasitəsindən asılı olaraq - pragmatik, semantik, sintaktik baxımdan fərqləndirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi dünya dilçiliyində ənənəvi olaraq şəxs (*personal*), məkan (*lokativ*), zaman (*temporal*), mətn (*diskursiv*) və sosial deyksislər fərqləndirilir. Şəxs əvəzlilikləri deyktik mənə baxımından ən yüksək göstəricili dil vahidləri hesab olunur.

Siyasi diskursda deyktik elementlər yalnız qrammatik göstərici funksiyası daşımır, eyni zamanda kommunikativ strategiyanın mərkəzi komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Deyksis vasitəsilə danışan subyekt özünü, auditoriyanı, zamanı və məkanı konkret ideoloji çərçivə daxilində mövqeləndirir. Bu mövqeləndirmə siyasi mətnin semantik və pragmatik istiqamətini müəyyənləşdirir. Deyksis pragmatika sahəsinə aid edilir, çünki o, dilin daxili quruluşu ilə həmin dilin konkret situasiyada necə işlədilməsi arasındakı əlaqəni göstərir. *“Deyktik ifadə – söz və ya fraza müxtəlif situasiyalarda fərqli mənalara işarə edir. Pragmatik yanaşma olmadan söyləmin mənasını izah etmək çətinidir, çünki deyktiklər dilin strukturu və onun işləndiyi kontekst arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmin edir”* [2, s. 90]. Başqa sözlə, deyktik ifadələrin mənası yalnız cümlə daxilində deyil, nitq şəraiti ilə birlikdə müəyyənləşir. Buna görə də deyksis danışq prosesinin canlı və kontekstual tərəfi ilə sıx bağlıdır.

Deyksis dildə elementlərdən ibarət sistemi təşkil edir və danışq aktında onun anlaşılması danışan və dinləyənə fəxr ilə bağlıdır. Deyktik elementlər dildə referensiyanın əsas vasitələrindəndir. Onlar işarə etmək funksiyasını yerinə yetirir və seçimi danışq situasiyasından asılı olan bu və ya digər predmetin işarələnməsinə tətbiq edirlər.

Dilin funksional baxımdan öyrənilməsində deyksis mühüm yer tutur. O, danışanın söz vasitəsilə müəyyən obyektə, şəxsə, zamana və ya məkana yönəlməsini təmin edir. Bu xüsusiyyətinə görə deyksis bəzən “sözlə işarəetmə” kimi də izah olunur. Yəni danışan konkret dil vahidlərindən istifadə edərək reallığın müəyyən hissəsini göstərir və ya ona diqqət yönəldir. Deyksis danışq aktının əsas komponentlərinə istinad edir: nitq iştirakçılarına (danışan və dinləyən), danışığın mövzusunə, hadisənin baş verdiyi zaman və məkana. Həmçinin birbaşa ifadə olunmayan, lakin situasiya ilə əlaqəli olan digər amillər də deyktik çərçivəyə daxil ola bilər. Müasir dilçilikdə bu cür söz və ifadələr “deyktik elementlər” və ya “deyktik ifadələr” adlandırılır və onlar kontekstlə sıx bağlı dil vasitələri kimi qiymətləndirilir.

İlham Əliyevin İkinci Qarabağ müharibəsi dövründəki çıxışlarını diskursiv baxımdan təhlil etdikdə daha çox şəxs, zaman və məkan deyksislərinə rast gəlirik. O, bu çıxışlarında deyktik elementlərdən məqsədyönlü və sistemli şəkildə istifadə etmişdir. İlk növbədə şəxs deyksisləri diqqət çəkir, çünki bu deyksislər kollektiv kimliyin yaradılmasına xidmət edir.

2. Şəxs deyksisləri

Şəxs kateqoriyası dünyanın dildə konseptləşməsini göstərən əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. İnsan reallığı dərk edərkən onu ilk növbədə “mən”, “sən”, “o” münasibətləri çərçivəsində konseps-

tuallaşdırır. Bu baxımdan əvəzliliklər semantik xüsusiyyətlərinə görə deyktik sözlər sırasına daxil edilir. Çünki onların əsas məna xüsusiyyəti konkret situasiyada kimə və ya nəyə işarə etməsidir. Xüsusilə şəxs əvəzliliklərində deyktik yük daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Məsələn: *“Mən Azərbaycan xalqına bu məlumatı verməklə bir daha demək istəyirəm ki, biz haqq yolundayıq, biz özümüzü müdafiə edirik. Biz heç kimin torpağına göz dikməmişik, heç kimin torpağında, Ermənistan ərazisində Azərbaycan silahlı birləşmələrinin heç bir məqsədi, hədəfi yoxdur”* [4, s. 8].

Bu çıxışda “mən” əvəzliyi prezidentin şəxsi məsuliyyətini göstərir, “biz” isə xalq və silahlı qüvvələri birləşdirən kollektiv subyekti ifadə edir, lider ilə ictimaiyyət arasında birlik təsiri yaradır. Məkan baxımından “Ermənistan ərazisində” ifadəsi hadisələrin lokallaşmasını göstərir. Temporal deyksis isə “bu məlumatı verməklə” danışığın indiki zamanda və aktualılıqla baş verdiyini vurğulayır. Beləliklə, şəxs, kollektiv, məkan və zaman deyksisi birgə işləyərək nitqin legitimliyini gücləndirir və auditoriyada həmrəylik hissi yaradır.

“Şəxsi deyksisi nitq aktının iştirakçılarını göstərir. Birinci və ikinci şəxsin kommunikantlarının göstəricisi kimi şəxsi deyksisini müəyyənləşdirilir. Bu deyksisi “rol deyksisi” də adlandırırlar” [5, s. 35].

A.Kibrik qeyd edir ki, rol deyksisi zamanı şəxs əvəzlilikləri nitqin deyktik funksiyasını müəyyənləşdirir. Hər dildə I və II şəxs əvəzlilikləri mütləq deyktik məna daşıyır. III şəxs əvəzliyi isə yalnız konkret məzmunu və ya kontekstə bağlı olduqda deyktik hesab edilir. Müharibə dövrü çıxışlarına nəzər yetirsək görürük ki, burada I şəxs “mən” prezidentin şəxsi mövqeyini, məsuliyyətini və qətiyyətini vurğulamaq *“Mən əminəm ki, bizim uğurlu əks-hücum əməliyyatımız işğala son qoyacaqdır!”* [4, s. 7], II şəxs “siz” auditoriyaya birbaşa müraciət zamanı *“Siz də əmin ola bilərsiniz ki, dövlət sizin yanınızda olacaq və sizin tezliklə burada sağalıb normal həyata qayıtmağınız üçün həkimlər əllərindən gələni edirlər və edəcəklər”* [4, s. 15], III şəxs “onlar” isə qarşı tərəfi və ya hadisələri göstərmək üçün işlədilir. *“Onlar birgə hərbi təlimlərə başlayıblar və bu məsələ həmin hərbi təlimlərin davamı kimi başlanıb”* [4, s. 12].

K.Büler şəxs əvəzliliklərinin işarəedici funksiyasını izah edərkən qeyd edirdi ki, danışan nitq aktının müəllifini göstərmək istədikdə “mən”, müraciət olunan şəxsi bildirmək istədikdə isə “sən” formasından istifadə edir. Onun fikrincə, “mən” və “sən” sözlərinin əsas təyinatı məhz işarəetmə funksiyasıdır və bu xüsusiyyət onları digər söz qruplarından fərqləndirir.

A.V.Bondarko da personallıq kateqoriyasını funksional-semantik sahə kimi dəyərləndirərək, şəxs əvəzlilikləri ilə feilin şəxs formalarının bu sahədə aparıcı mövqedə dayandığını vurğulayır. O bildirir ki, şəxs semantikasi mərkəz və periferiyadan ibarət struktur təşkil edir: I və II şəxs formaları bu sahənin nüvəsini təşkil etdiyi halda, III şəxs forması daha çox periferik mövqedə yerləşir. Bu yanaşma göstərir ki, nitq prosesində danışan və dinləyənə aid formalar semantik baxımdan daha aktiv və funksionaldır.

Şəxsə aid deyksis danışanı (mən) və müraciət olunan şəxsi (adresatı) göstərən dil vasitələrini əhatə edir. Bu çərçivədə “mən” danışanı, “sən/siz” isə adresatı ifadə edir. Danışığ aktında şəxs deyksisi ənənəvi olaraq üç üzv üzrə qurulur: I şəxs “mən”, II şəxs “sən” və III şəxs “o”. Müəyyən sosial situasiyalarda bu formaların birinin digərinin yerində işlədilməsi sosial deyksis kimi izah olunur; çünki burada seçim artıq yalnız qrammatik deyil, həm də sosial münasibətləri və iyerarxiyanı əks etdirir.

“Mən” və “sən” əvəzlilikləri konkret kommunikasiya vəziyyətində müəyyən şəxslərə istinad edir, yəni onlar referensial xarakter daşıyır. “Mən” nitqi formalaşdıran subyekti, “sən” isə həmin nitqin ünvanlandığı şəxsi bildirir. Bununla yanaşı, bu əvəzliliklər daha ümumi və sabit konseptual məna daşıyır: “mən” həmişə söyləmin müəllifini, “sən” isə dinləyən və ya cavab verən tərəfi ifadə edir. Danışan dəyişsə də, bu funksional məna dəyişmir. Məsələn: *“Mən əminəm ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək. Orduda ruh yüksəkliyi var. Siz də bunu yaxşı bilirsiniz”* [4, s. 16].

“Siz” əvəzliyi dinləyiciyə birbaşa müraciət edir və nitqin interaktiv xarakterini gücləndirir: *“Siz də bunu yaxşı bilirsiniz”* [4, s. 16]. Burada auditoriya konkret olaraq nitqin iştirakçısı kimi nəzərdə tutulur; bu isə eyni zamanda ictimai dəstək və həmrəylik yaratmağa xidmət edir.

Temporal (zaman) və kontekstual baxımdan cümlələr indiki zamanda baş verən hadisələri vurğulayır, beləliklə, nitqin aktuallığı və təcili məzmunu auditoriyaya çatdırılır. Nəticədə, “mən” və “siz”

əvəzlilikləri sinxron şəkildə işləyərək həm liderin mövqeyini, həm də dinləyicinin diskursdakı rolunu aydın ifadə edir, nitqin pragmatik təsirini gücləndirir.

Azərbaycan dilində “sən” və “siz” formalarının seçimi fundamental sosial amillərlə şərtlənir. Adresatın yaşı, statusu, ünsiyyət məsafəsi və nəzakət prinsipləri müraciət formasını müəyyən edir. Ənənəvi olaraq, yaşca böyük və ya rəsmi münasibətdə olunan şəxslərə “siz” deyərək müraciət olunması bu kateqoriyanın təkcə qrammatik deyil, həm də sosial münasibətlərin vacib ifadə vasitəsi olduğunu göstərir.

3. Zaman deysisləri

Prezidentin çıxışlarında zaman deysisi hadisələrin hansı zaman kəsiyində qiymətləndirildiyini müəyyənləşdirən əsas vasitələrdən biridir. Nitqdə istifadə olunan “bu gün”, “hazırda”, “uzun illərdir”, “bundan sonra” kimi ifadələr yalnız xronoloji məlumat vermir, həm də təqdim edilən mövqeyin necə anlaşılmalı olduğunu istiqamətləndirir. Bu temporal göstəricilər vasitəsilə mövcud vəziyyət aktuallaşdırılır, keçmiş hadisələrlə əlaqə yaradılır və gələcəyə dair perspektiv formalaşdırılır. Xüsusilə müharibə şəraitində zaman deysisi siyasi qərarların təcili və zəruri olduğunu vurğulamaq üçün istifadə olunur. Keçmişə istinad edən formalar davamlılıq və tarixi əsaslandırma yaradırsa, indiki zaman göstəriciləri situasiyanın aktuallığını ön plana çıxarır. Məsələn: *“Bu gün işğal altında olan torpaqlar bizim tarixi torpaqlarımızdır”* [4, s. 16].

Ünsiyyət prosesində məkan və zaman göstəriciləri əsas koordinatlar kimi çıxış edir və istənilən dildə kommunikasiya üçün zəruri şərt sayılır. Söyləmin harada və nə vaxt baş verməsi ilə işlədilən deysitik formalar arasındakı əlaqə zaman deysisini formalaşdırır. Zaman deysisi hadisənin danışığa anına münasibətdə zaman oxunda mövqeyini müəyyənləşdirən başlıca referensiya vasitəsidir. E. Benvenistin qeyd etdiyi kimi, temporalıq məhz nitq aktı çərçivəsində yaranır və onun vasitəsilə ifadə olunur.

Deykis kateqoriyasının sistemli izahı Q.Reyxenbax tərəfindən verilmişdir. O, üç əsas zaman nöqtəsini fərqləndirir: danışığa anı, hadisə anı və nisbi an (hesab nöqtəsi). Diskursiv kontekstdə “bu gün” ifadəsi zaman deysisi kimi prezidentin çıxışlarında yüksək tezliklə istifadə olunur. Bu tip deysis vasitəsi hadisələrin danışığa anına yaxınlığını vurğulayır və onların aktuallığını auditoriyaya çatdırır. Xüsusilə siyasi və ictimai çıxışlarda “bu gün” zamanı göstərməklə, danışan həm mövcud vəziyyətin əhəmiyyətini ön plana çıxarır, həm də dinləyici üçün hadisələrin real və təcili olduğunu təsdiqləyir. Məsələn: *“Bu gün işğaldan azad edilmiş torpaqlarda Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Bu gün Azərbaycan əsgərləri bizim işğal edilmiş torpaqlarda ermənilərin qazdıqları səngərlərdə keşik çəkirlər - onlar bizim yox, biz onların səngərlərində, biz onların postlarında, biz onların tanklarında”* [4, s. 49].

Zaman deysisində iki amil mühümdür: zamanın istiqaməti (keçmiş-indiki-gələcək) və hadisənin başlanğıc nöqtəsinə görə mövqeyi. Dildə zaman münasibətləri əsasən üç üsulla ifadə olunur:

- a) işarələr sistemi;
- b) öz mənasında mənaya işarə edən leksik vahidlərin sistemi;
- c) feili zaman kateqoriyasında zaman fərqliliyinə işarə ilə.

Müxtəlif dillərdə zaman deysisi adətən iki formal tipdə reallaşır: işarə əvəzlilikləri və ya onların analoqlarından ibarət ismi qruplarla (o vaxtlar, bir vaxtlar, öz vaxtında və s.); zərflərlə (bu dəqiqə, indi, onda) və s. Məsələn: *“O vaxt Azərbaycan diplomatiyası erməni yalanının qarşısına heç bir arqument gətirə bilməmişdir”* [4, s. 132].

Zaman deysisi keçmişlə indini qarşılaşdıraraq, insan təcrübəsinin müəyyən hissəsini zaman koordinatlarında təqdim edir. Ənənəvi təsəvvürdə isə zaman hərəkətli, dünya isə sabit qəbul edilir və zamanın gələcəkdən keçmişə doğru axdığı düşünülür.

Azərbaycan dilində isə zaman deysisləri əsasən indi, sonra, onda, tezliklə, əvvəl, dünən, bu gün, sabah, axşam, səhər, bu həftə, bazar ertəsi, keçən həftə, bu həftə, gələn həftə, keçən il, keçən ay, bu il, bu ay, gələn il, gələn ay və s. kimi ifadə olunur. Məsələn: *“O bölgələrdə, o şəhər və kəndlərdə yaşayan soydaşlarımız orada möhkəm dayanıblar. Onların bir sözü var ki, Vətən sağ olsun, torpaqlar tezliklə işğaldan azad edilsin”* [4, s. 41].

Bu çıxış nümunəsində zaman deysisi mühüm rol oynayır, “tezliklə işğaldan azad edilsin” ifadəsi hadisənin gələcəkdə baş verəcəyini göstərir və nitqə perspektiv verir. Həmçinin məkan deysisi hadisələrin konkret lokallaşmasını göstərir: “*O bölgələrdə, o şəhər və kəndlərdə*” ifadəsi auditoriyaya hadisələrin baş verdiyi yer haqqında aydın təsəvvür yaradır və soydaşların mövqeyini vizual olaraq təqdim edir. Bu həm də nitqin kontekstual dəqiqliyini artırır. Eyni zamanda bu nümunədə mətnin mənasının formalaşmasında “o” əvəzliyi mühüm rol oynayır. Məsələn, “*O bölgələrdə, o şəhər və kəndlərdə*” kimi ifadələr həm məkan, həm də predmet baxımından deyktik funksiyanı daşıyır. Daha bir nümunəyə nəzər yetirək. Məsələn: “*Sonra iyul ayında Tovuzda hərbi təxribat törətdilər, avqustda təxribat qrupunu göndərdilər və keçən ay artıq genişmiqyaslı hücum həyata keçirdilər*” [4, s. 46]. Nümunədəki zaman ifadələri hadisələrin xronoloji ardıcılığını göstərən tipik zaman deyksisləridir. “İyul ayında” və “avqustda” ifadələri konkret zaman nöqtələrini göstərərək hadisələrin mərhələlərini aydınlaşdırır. “Keçən ay” isə danışığın hazırkı anına bağlı olaraq yaxın keçmişə göstərir və auditoriyanın hadisələrin vaxtını asan qavramasına yardım edir. Belə deyktik ifadələr nitqin məzmununu sistemli şəkildə təşkil edir, həm xronoloji ardıcılığı təmin edir, həm də dinləyici və ya oxucu ilə hadisələr arasında temporal əlaqəni qurur.

4. Məkan deyksisləri

Siyasi diskursun strukturunda məkan deyksisləri xüsusi semantik yük daşıyır. Xüsusilə müharibə dövrü çıxışlarda məkan deysisi ərazi, suverenlik və vətən anlayışlarının diskursiv qurulmasında mühüm rol oynayır.

Məkan deysisi danışığ situasiyasında qəbul edilən deyktik mərkəzə münasibətdə obyektin və ya hadisənin harada yerləşdiyini, eləcə də hansı istiqamətdə hərəkət etdiyini göstərir. Yəni məkan göstəriciləri vasitəsilə predmet və situasiyalar nitq anına və danışanın mövqeyinə görə lokallaşdırılır. “*Məkan deysisi deyktik mərkəzə nəzərən məkanda obyekt və ya situasiyanın lokallaşmasına (vəziyyətinə) və ya istiqamətinə (hərəkətinə) işarə edir*” [2, s. 95].

Deyktik sistemin ən sadə modeli iki istiqamətli qarşılaşdırma əsaslanır: *mərkəzə yönəlmə və mərkəzdən uzaqlaşma*. Birinci halda obyekt və ya hərəkət danışanın mövqeyinə doğru istiqamətlənir, ikinci halda isə ondan aralanma ifadə olunur. Bu semantik fərq dildə müxtəlif məkan göstəriciləri ilə reallaşır. Adətən, bu qarşıdurma “bura-ora” tipli korrelyativ formalar vasitəsilə ifadə edilir. “Bura” danışanın olduğu və ya özünü aid hiss etdiyi məkanı bildirirsə, “ora” ondan kənarda yerləşən sahəni göstərir.

Məkan deysisi təhlil edilərkən bir neçə əsas amil nəzərə alınır: istinad nöqtəsi (danışan, dinləyən və ya başqa bir obyekt), məkan istiqamətləri (yuxarı-aşağı, sağ-sol, ön-arxa), obyektin danışana görə uzaqlıq dərəcəsi və bəzən də müşahidəçi mövqeyinin mövcudluğu. Bu parametrlər obyektin nitq situasiyasında necə lokallaşdırıldığını müəyyənləşdirir.

Məkan deyksisində əsas semantik fərq proksimal (danışana yaxın) və distal (danışandan uzaq) qarşılaşdırmasıdır. Azərbaycan dilində proksimal forma “bu”, “bunlar”, “burada”, distal forma isə “o”, “orada” vasitəsilə ifadə olunur. İngilis dilində bu fərq uyğun olaraq “this/these, here” və “that/those, there” formaları ilə verilir. Məsələn: “*Mən hadisələrdən əvvəl demişdim. Orada təxribat törətdi, dərş verdik, dərş olmadı. Burada təxribat törətdi, dərş verdik, dərş olmadı. Nəhayət, bu dəfə təxribat törətdi, dərş verdik, indi dərş oldu*” [4, s. 27]. Bu nümunədə məkan deysisi proksimal və distal qarşılaşdırması ilə aydın şəkildə göstərilir. Proksimal forma (“bu”, “burada”) hadisələrin danışana yaxın və ya nitq mərkəzində baş verdiyini bildirir, auditoriyada daha canlı və konkret vizual təsəvvür yaradır. Əksinə distal forma (“o”, “orada”) isə hadisələrin danışandan uzaqda baş verdiyini göstərir və auditoriyada məkanı daha ümumi və uzaq kimi təsəvvür etdirir.

Formal baxımdan məkan deysisi əsasən işarə əvəzlilikləri və onların daxil olduğu ismi qruplarla, eləcə də zərflər vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn, “bu otaqda”, “şəhərin mərkəzində”, “burada”, “orada” kimi formalar obyektin məkan koordinatlarını danışanın mövqeyinə görə müəyyənləşdirir.

Deyksisin əsas ifadə vasitəsi olan əvəzlilik nitqdə mərkəzi rol oynayır. Əvəzliliklər danışanın və dinləyicinin kim olduğunu göstərmək, yəni birinci və ikinci şəxs funksiyasını təmin etmək üçün bütün dillərdə mövcuddur. Bəzi dillərdə üçüncü şəxs əvəzliyi olmaya bilər; bu halda referensiya kontekstə

bağlı olaraq müəyyən edilir. Ənənəvi yanaşmada əvəzlik isimlərin yerinə keçən qrammatik vahid kimi qəbul olunur və əvvəl ifadə edilmiş və ya başa düşülən elementlərin əvəz olunması funksiyasını daşıyır. Lakin müasir tədqiqatlar göstərir ki, əvəzlik yalnız sintaktik vasitə deyil, həm də semantik və pragmatik funksiyaya malikdir. O, referensiyanı təmin edərək danışanın nitqi ilə konteksti birləşdirir.

Deyktik mənanı ifadə edən digər geniş yayılmış vasitələr zərflər və zərflər birləşmələridir. Zərflər nitqdə xüsusi rola malikdir və mövcud olduqları kontekst və danışmaq situasiyası ilə sıx bağlıdır. Linqvistika sahəsində deyktik funksiyaları yerinə yetirən bu zərflər adətən bağlayıcı zərflər (*conjunctive adverbs*) kimi təsnif olunur. Onlar həm deyktik xüsusiyyət daşıyır, həm də temporal və məkan münasibətlərinin formalaşmasında iştirak edir.

Zərflər deyktik məna ifadə edərkən əsasən iki kateqoriyada çıxış edir: məkan və zaman. Məkan kateqoriyası dünyanın mövcudluğunu dərk etmək və onun strukturunu təşkil etmək üçün əsas anlayışlardan biridir. Zaman kateqoriyası ilə birlikdə məkan, həmçinin insanların sosial və mədəni təcrübəsinin strukturunu formalaşdırır. Məkanın linqvistik aspektinə yaxınlaşdıqda, bu, insanın qarşısında yaranan panoramik mənzərəyə uyğun obyektlərin yerləşməsinə göstərir. Məkan yalnız bir istiqamətdə deyil, həm “yuxarı-aşağı”, “irəli-geri”, “sağ-sola” kimi bütün istiqamətlərdə şüurlu baxış zamanı qavranılır və bu, zərflərin məkan deyksində rolunu daha da gücləndirir. *“Deyktik zərflər hər hansı bir dildə xüsusi məzmunu olmayan, xüsusi məkan və ya zaman orienirovaniya hadisələr və ya tədbirlər yaratmayan, yalnız nitq aktında işləyən və o məqamda müəyyən məzmunu daşıyan zərflərdir”* [5, s. 21].

Belə zərflərə tez-tez “dil fərdiliyi” də deyilir, çünki hər nitq aktında onlar konkret yer və vaxt göstəricilərinə bağlı olaraq fərqli funksiyalar daşıyır. Onlar nitqin aktuallığını təmin edir və hadisələrin konkret situasiyadakı reallığını vurğulayır. Kontekstdə belə zərflər müəyyənedicilər kimi tanınır və onlar predikativ və subyekt qruplarına daxil olmadan cümlənin strukturunda müstəqil funksiyaları icra edirlər. Başqa sözlə, bu zərflər cümlədə məzmunun yayılmasına və hadisələrin düzgün qavranılmasına xidmət edən dəstəkçi elementlər rolunu oynayır. Onlar həm məkan, həm də zaman deyksində iştirak edərək nitqin pragmatik və kontekstual mənasını gücləndirir. Məsələn: *“Biz orada nəinki damlar, biz orada şəhərlər quracağıq, biz oraya həyatı qaytaracağıq. Biz bütün dağılmış yerləri bərpa edəcəyik. Ora indi bizim ordumuzun nəzarətindədir”* [4, s. 69]. Bu zərflər cümlədə predikativ və ya subyekt qrupuna daxil olmur, lakin məzmunun istiqamətini müəyyən edən müstəqil komponent kimi çıxış edir. “Biz orada şəhərlər quracağıq”, “biz oraya həyatı qaytaracağıq” ifadələrində məkan zərfləri gələcək fəaliyyətin hədəf nöqtəsini göstərir və fikrin semantik mərkəzini təşkil edir. Hadisələrin hansı məkan üzərində cərəyan edəcəyi bu zərflər vasitəsilə aktuallaşdırılır.

“Ora indi bizim ordumuzun nəzarətindədir” cümləsində isə məkan deyksi mövcud vəziyyətlə əlaqələndirilir və reallıq effekti yaradır. Burada “indi” zaman zərfləri ilə birlikdə məkan göstəricisi nitqin aktuallığını daha da gücləndirir. Beləliklə, bu tip zərflər hadisələrin fonunu müəyyən edir, məzmunun konkret situasiya ilə bağlanmasını təmin edir və diskursun pragmatik təsirini artırır. Onlar mətn daxilində istiqamətləndirici və müəyyənedici rol oynayaraq auditoriyanın diqqətini konkret məkana yönəldir və deyilənlərin real, davam edən proseslə bağlı olduğunu göstərir.

Nəticə

Beləliklə, şəxs deyksi kommunikasiya iştirakçılarına yönəlmiş işarə mexanizmi kimi çıxış edir və nitq prosesində sosial və referensial əlaqələri müəyyənləşdirir. Zaman deyksi isə prezident nitqində sadəcə zaman bildirən element kimi deyil, hadisələrin interpretasiyasını yönəldən pragmatik mexanizmi kimi çıxış edir. Bundan başqa, məkan deyksi nitq situasiyasının koordinatlarını müəyyənləşdirən və məkan münasibətlərini danışanın baxış nöqtəsinə görə təşkil edən mühüm dil mexanizmi kimi çıxış edir.

Son olaraq zaman, şəxs və məkan deyksi birlikdə siyasi nitqin semantik və pragmatik strukturunu formalaşdırır, onun ideoloji istiqamətini gücləndirir və auditoriya üzərində təsir imkanlarını artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. *Aktual üzvlənmə və mətn*. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189 s.
2. Babayev C. *Praqmalinqvistikanın əsasları*. Bakı: Mütərcim, 2024, 277 s.
3. Baxışov Y. Deyktik elementlərin mətnə təsiri // *Filologiya məsələləri*, 2019, №4, s.84-88.
4. Əliyev İ. Prezident İlham Əliyevin 2020-ci ildəki çıxışlarının toplusu. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 2022, 216 s. (<https://files.preslib.az/projects/zefer/az/prezident.pdf>)
5. Qasımzadə N. *İngilis dilində deyksis anlayışı və onun kateqoriyalarının lingvistik aspektləri*, filologiya elmləri (dilçilik/ingilis dili üzrə dissertasiya), Bakı, 2022, 71 s.
6. Mahmudova Ş. *İngilis dilində deyksisin ifadə vasitələri*: Fil.elm.dok.diss. Bakı, 2018, 334 s.
7. Rəhimli A. İngilis dilində dialoji diskursun praqmatik xüsusiyyətləri // *Qərbi Kaspi Universiteti Elmi Xəbərlər*, 2024, №3, s. 64-70.
8. Rəsulova C. *Prezidentlərin andiçmə çıxışlarında "vətənpərvərlik" konseptinin lingvistik xüsusiyyətləri* // Dissertasiya elmi-tədqiqat işinin avtoreferatı, Bakı, 2025, s. 1-34.
9. Sadıxova S. Deyktik ifadələrin kateqoriyalarına dair // *Filologiya məsələləri*, 2024, №2, s.272-277.
10. Veysəlli F. *Dilçiliyə giriş*. Dərs vəsaiti, 7 cildə, C. 7, Bakı: Mütərcim, 2017, 456 s.

Резюме

Айшан Зейналлы

Выражение дейктических элементов в речи

(На основе выступлений Ильхама Алиева в период войны)

Статья посвящена исследованию функциональной роли дейктических элементов в политическом дискурсе на основе выступлений Ильхама Алиева в период Второй Карабахской войны. Основная цель исследования заключается в определении особенностей функционирования личной, пространственной и временной дейксиса в контексте политической коммуникации, а также в анализе их идеологической, эмоциональной и стратегической нагрузки. В статье рассматриваются дискурсивные функции таких дейктических выражений, как «мы», «они», «сегодня», «эти земли», «здесь», употребляемых в президентских выступлениях. Указанные единицы играют важную роль как в формировании коллективной идентичности, так и в дискурсивном позиционировании противоположной стороны. Исследование показывает, что дейктические элементы систематически используются для усиления прагматического потенциала речи. Пространственная и временная дейксис подчеркивают конкретную локализацию и хронологическую последовательность событий, акцентируя их актуальность для аудитории. Личная дейксис посредством оппозиции «мы» – «они» способствует созданию психологической близости между участниками коммуникации и влияет на формирование коллективной идентичности.

С семантической точки зрения дейктические единицы рассматриваются как механизм контекстуально обусловленной референции. Личная дейксис отражает позиции и взаимоотношения участников, временная определяет хронологическую соотнесенность и степень актуальности событий, а пространственная обеспечивает их локализацию.

Проведённый анализ способствует разработке новых когнитивных и прагматических подходов к изучению политического дискурса и позволяет глубже понять механизмы воздействия речи на аудиторию, её эмоциональную насыщенность и стратегическую направленность.

Ключевые слова: политический дискурс, местоимения, дейктические выражения, дейксис, прагматика, семантика

Summary

Ayshen Zeynalli

Expression of Deictic Elements in Speech

(Based on Ilham Aliyev's wartime speeches)

The article examines the functional role of deictic elements in political discourse based on Ilham Aliyev's speeches delivered during the Second Karabakh War. The main objective of the study is to identify how personal, spatial, and temporal deixis operate within the framework of political communication and to analyze their ideological, emotional, and strategic significance. The paper explores the discursive functions of deictic expressions such as "we," "they," "today," "these lands," and "here" used in the presidential speeches. These expressions play an essential role both in constructing collective identity and in discursively positioning the opposing side. The research demonstrates that deictic elements are

systematically employed to enhance the pragmatic impact of the speech. Spatial and temporal deixis emphasize the concrete localization and chronological sequencing of events, thereby highlighting their immediacy and relevance for the audience. Personal deixis, particularly through the opposition of “we” and “they,” creates psychological proximity among participants. This contrast contributes to the formation and reinforcement of collective identity within the discourse.

From a semantic perspective, the study also investigates the role of deictic units in meaning construction in political discourse. Deixis functions as a linguistic mechanism that enables context-dependent reference. Personal deixis semantically reflects the positions and relationships of participants, temporal deixis determines the chronological placement and degree of actuality of events, and spatial deixis ensures the localization of objects and events.

This analysis contributes to the development of new cognitive and pragmatic approaches to political discourse and facilitates a deeper understanding of audience interaction, emotional intensity, and strategic intent in political speech.

Key words: *political discourse, pronouns, deictic expressions, deixis, pragmatics, semantics.*

Rəyçi: *fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yədigar oğlu*